

HLAVNÍ RYSY ITALSKÝCH HOSPODÁŘSKÝCH POMĚRŮ V PRVNÍCH DVOU STOLETÍCH PRINCIPÁTU

Obrovské vojenské úspěchy, kterých dosáhl Řím v posledních dvou stoletích republiky, se projeví i velkými změnami v hospodářském a sociálním životě italského obyvatelstva. Do Itálie bylo dopraveno ohromné bohatství, z něhož arci těžila nejvíce senátorská vrstva. Senátoři získávali největší podíly z válečné kořisti a mimoto si přivázeli z provincií, které spravovali, množství peněz i jiných hmotných statků. Také jezdecký stav se velmi povzněl. Jezdci se uplatnili především při obchodních spekulacích, najímali vybírání daní a cel, tj. zaplatili státu napřed celou částku a pak požadovali od provinciálů bezohledně poplatky vyšší. Zároveň s obchodním kapitálem se pak vyvíjel kapitál lichvářský, a ten byl pro obyvatelstvo římské říše největší metlou.

V Itálii dopláceli na římské výboje nejvíce drobní rolníci, kteří nemohli soutěžit s rostoucími velkostatky. Na velkostatkách totiž pracovaly desítky i stovky otroků, kdežto drobné usedlosti strádaly často nedostatkem pracovních sil, neboť svobodní občané musili sloužit ve vojsku. Zchudlé občanské rodiny se pak stěhovaly do Říma a rozmnožovaly počet římské chudiny-proletariátu, živeného od konce II. století před n. l. z valné části na státní útraty.

Společenská krize, která přivedla římskou republiku k pádu, byla výsledkem prudkého rozmachu římské moci a prohlubujících se společenských protikladů v Itálii. Masy otroků, které doslova zaplavily některé italské oblasti, hrozily stále možností velkých povstání. Také válka spojenecká, vyvolaná nespravedlivým poměrem Římanů k Italikům, mocně otrásla římskou republikou. Poslední pak rány jí zasadily války občanské; po nich se moc římské senátorské oligarchie zhroutila, a na jejím místě vyrostla vojenská diktatura a principát.

Oporou císařské moci bylo arci vojsko, ale kromě toho měla císařská vláda ještě širokou oporu morální. Bylo to všeobecné zbídačení provinciálů, neobyčejně bezohledně vykořisťovaných římským republikánským režimem. Zoufalství těchto utiskovaných vrstev vedlo dokonce k tomu, že se v císaři viděl jakýsi spasitel seslaný samým nebem. Také římská chudina byla oporou císařské moci, a konečně i střední a z velké části i bohaté římské vrstvy, zejména jezdci, sympatisovaly s pozměněným režimem,¹⁾ neboť ten s sebou nesl vnitřní mír, tak dlouho a toužebně očekávaný.

Na struktuře hospodářství se v prvních dobách principátu proti konci republiky v podstatě nic nezměnilo. Dále se využívalo ve velkém rozsahu otrocké práce, ale bohaté římské vrstvy se již nezbavily toho strachu, který jim stále oživoval hrozný přízrak Spartacova povstání. Dokonce ještě za

¹⁾ Složitý problém poměru jednotlivých sociálních skupin římské společnosti za principátu je dobře řešen v Maškinově monografii *Principat Avgusta*.

vlády císaře Nerona, kdy se v městě Praeneste pokusili gladiátoři o výpad, „povídalo se hned mezi lidem o Spartacovi a o dávných pohromách“.²⁾

Svobodná práce trvala sice vedle otrocké dále, ale obecně se soudí, že již neměla toho významu jako v obdobích dřívějších, kdy bylo v Itálii otroků méně. Jedině ta práce, která byla spojena s uměleckou tvorbou, si udržovala svou vážnost, ale i jí se zaměstnávali převážně Neřímané. Ovšem otroci, hlavně z Východu pocházející, pozvedli aspoň dočasně v Itálii výrobu nejen kvantitativně, nýbrž i kvalitativně; poznávají se nové druhy surovin, osvojují se a vznikají nové druhy řemesel, šíří se okruh spotřeby. Rozvoj hospodářství vede pak ke stavbě nových měst, silnic a loďstva. Avšak všechny tyto hospodářské úspěchy se nedotkly podstaty vlastní výroby. Dály se sice pokusy připoutat otroky k pánovi různými milostmi a úlevami, vzbuzoval se jejich zájem o práci tím, že se jim tu a tam dávaly prostředky k samostatnému hospodaření (*peculium*). Rovněž byli otroci ve velké míře propouštěni na svobodu, aby tak poskytovali svým patronům stále výhody, byť menšího rázu. Propuštěnci platili totiž nejen za svou svobodu výkupné ze svých vlastních úspor, nýbrž byli i na svobodě povinni vykonávat pro svého bývalého pána určité práce nebo odvádět mu část svého výdělků. Ale to byly jen konejšívé prostředky, které v podstatě nic neměnily na nízké produktivě práce otroků a na zaostávající technice.³⁾

Jedním z nejobtížnějších problémů z dějin starověku je otázka, kolik bylo tenkrát v Itálii otroků. Statistické údaje o tom nemáme žádné, a dokonce pro celé římské impérium je výjimkou zpráva Galenova o tom, že mělo město Pergamon v druhé polovině druhého století naší éry kolem 40 000 občanů, kdežto všech obyvatelů, i se ženami a otroky, ale bez dětí, tam bylo přes 120 000.⁴⁾ Tento poměr není arci možno nekriticky přenášet na italské poměry, a také nelze k tomu účelu užívat číselných údajů z egyptských papyrů.⁵⁾

Badatelé, kteří se snaží zjistit počet antického obyvatelstva, opírají se více méně o čtyři druhy zpráv. Předně jsou to číselné údaje starověkých spisovatelů, k nimž patří i uvedená zpráva Galenova, ale tyto údaje jsou často málo spolehlivé a z hlediska textové kritiky ne vždy jisté.⁶⁾ Rovněž čísla uváděná v nápisech mají jako historický pramen své nedostatky, protože se vztahují jen na určitá místa nebo jen na určité vrstvy obyvatelstva. Dále se zachovaly zprávy o počtu vojáků a občanů, konkrétně zprávy o censu. Tu ovšem chybějí jakákoli čísla o počtu žen a dětí; ta by se ostatně dala s jakousi pravděpodobností doplnit, ale těžší je již právě číselný odhad otroků. Jako třetí způsob přicházejí v úvahu výsledky archeologického výzkumu. Zjišťují se obytné plochy, počet a velikost domů, ale i tu se naráží na mnoho potíží. Při nejlépeším může totiž takové zkoumání přibližně určit celkový počet obyvatelstva toho kterého města, nikoli však lidí svobodných a otroků. Pokud jde o města, a hlavně o Řím, lze se ještě opřít o údaje o spotřebě obilí. Avšak ani tento čtvrtý metodický postup není o nic spolehlivější

²⁾ Tacit. Ann. XV 46.

³⁾ Srov. A. Ranovič, Vostočnyje provincii, str. 10 nn.

⁴⁾ Galen. vol. V, p. 49 Kühn (περὶ διαγνώσεως καὶ θεραπειᾶς; etc.).

⁵⁾ Podle W. L. Westermanna, PWRE, suppl. VI, sl. 999 n., bylo v Egyptě v I. stol. n. l. z celkového počtu obyvatelstva jen 10% otroků.

⁶⁾ Srov. J. Beloch, Bevölkerung, str. 7 nn.

než postupy předešlé. Údaje o spotřebě obilí nejsou totiž většinou úplně, a mimoto je obtížné zjistit tehdejší průměrnou spotřebu jedince.⁷⁾

Uvážíme-li všechny tyto nesnáze, nepřekvapí nás, že výsledky jednotlivých učenců značně kolísají již při výpočtech celkového počtu obyvatelstva,⁸⁾ a čísla uváděná o otrocích jsou jen subjektivní dohady. Prameny, které se počtu otroků dotýkají, lze rozdělit do dvou skupin. Jednak jsou to povšechné zprávy o stovkách a tisících otroků (*agmina servorum, servorum greges*) jednoho pána, jednak údaje, především satiriků, kolik měl otroků ten či onen příslušník středních a nižších vrstev; ale i zde kolísají údaje mezi jedním až dvaceti otroky. A tak nás opět nemusí udivit, čteme-li v odborné literatuře, že měli chudší Římané jen zřídka někdy nějakého otroka,⁹⁾ kdežto z jiné knihy se zase dovídáme, že jich měl průměrný Říman osm až deset, a že se toliko žebrák musil v Římě obejít bez otroka.¹⁰⁾ J. Marquardt¹¹⁾ se opírá plně o jednu zprávu Athenaiovu, v níž se praví, že prý měli velmi mnozí Římané deset tisíc, dvacet tisíc i více otroků, a to nikoli kvůli výdělku, nýbrž jen jako doprovod na cestách.¹²⁾ Marquardt těm vysokým číslům nejen věří, nýbrž ještě dodává, že měli Římané kromě onoho tak četného služebnictva ještě otroky zařazené do čeledi venkovské, a těch bývalo daleko více než otroků městských. Dále se Marquardt dovolává Plinia Staršího, podle něhož zanechal r. 8 př. n. l. propuštěnec C. Caecilius Isidorus svou závěť dědicům 4116 svých otroků.¹³⁾

Marquardtovo mínění může být pokládáno právem za přepjaté, neboť zprávu Athenaiovu musíme brát s velkou rezervou. Jistě měl leckterý Říman více než 500 otroků, jak to lze vysoudit i ze zákona Fufiova a Caniniova,¹⁴⁾ ale je pochybné, že by byli počítali někteří Římané své otroky na desetitisíce. A i kdyby tomu tak bylo, není možno věřit, že by ti Římané byli *πύμπολλοι* (velmi četní). Vůbec jsou všechny antické údaje o počtu otroků jednotlivých pánů pro zjištění celkového počtu otroků jen málo cenné, poněvadž nevíme, zda jde v té či oné zprávě o jev typický nebo výjimečný. Právem proto došel již H. Wallon k závěru, že nelze počet otroků ani přibližně odhadnout.¹⁵⁾

Někteří badatelé se sice dosud snaží dospět ke konkrétním číselným údajům, ale jejich výsledky se navzájem velmi liší. Jednoty není ani mezi opatrnými, ba někdy až příliš kritickými učiteli — jedni odhadují, že bylo v Římě 150 000 otroků, druzí 300 000 —,¹⁶⁾ natož pak mezi nimi a badateli, kteří věří velkým číslům a kteří doposud zastávají ten názor, že žilo v císařském Římě otroků 900 000 a že měla Itálie z celkového počtu 12 000 000 obyvatelů

7) Srov. F. G. Maier, *Historia*, II, 1954, str. 323.

8) Poučná je tabulka, kterou podává F. G. Maier, tamtéž str. 321, o obyvatelstvu Říma.

9) Srov. U. Kahrestedt v 9. a 10. vydání Friedlaenderova díla *Darstell. aus d. Sittengesch. Roms*, IV, str. 16.

10) J. Marquardt, *Röm. Staatsverwaltung*, str. 123.

11) Tamtéž, str. 159 n.

12) *Athen.* VI 104, 272^d. « πρὸς ταῦτα ἀπαντήσας ὁ Λαφόνσιος ἔφη· ἄλλὰ Ῥωμαίων ἕκαστος (οἰδᾶς δ' ἀκριβῶς ταῦτα, ὃ καλὴ Μισσοῦριε) πλείστους ὄσους κεκτημένος οἰκέτας. καὶ γὰρ μυρίους καὶ διςμυρίους καὶ ἔτι πλείους δὲ πάμπολλοι κέκτηνται, οὐκ ἐπὶ προσόδοις δὲ, ὡσπερ ὁ τῶν Ἑλλήνων ζῆλοντος Νικίας, ἀλλ' οἱ πλείους τῶν Ῥωμαίων συμ-προϊόντας ἔχουσι τοῖς πλείστοις.

13) *Plin. Nat. hist.* XXXIII, 135.

14) *Gaius, Inst.* I 43, a *Paul. Sent.* IV 14, 4. — Rozbor tohoto zákona viz v mém článku ve SPFFBU, C 5, str. 6.

15) H. Wallon, *Hist. de l'esclavage*, II, str. 84.

16) Přehled některých údajů viz v článku F. G. Maiera, *Historia*, II, 1954, str. 337 nn.

8 000 000 otroků.¹⁷⁾ Říci, který z těchto dohadů je blíže pravdě, bylo by jen vyslovením subjektivního názoru. Jisté je však to, že ve starověké Itálii dosáhl otrokářský řád svého vrcholu.

Velkého počtu otroků se v Itálii sice užívalo hlavně k pracím na poli a v dílnách, ale stále také vzrůstal počet domácího služebnictva. Velmi mnoho služebného personálu bylo ve vznešených domech, a právě tento úkaz vyvolával často protesty moralistů. Propagovala se umírněnost a prostota mravů oněch dob, kdy se vznešení Římané věnovali sami zemědělské práci, kdy mívali jednoho nebo dva otroky; ale všechna tato napomínání nemohla změnit stav věcí, ba nepomáhaly tu ani zákony, vydávané proti nadměrnému přepychu.

Rozdily, které se vytvořily za republiky mezi bohatými vrstvami a svobodnou chudinou, za principátu ani nemizely, ani neslábly. Valně neubýlo ani římského proletariátu. Již ve III. a II. století před n. l. zchudlo mnoho občanů, a ten proces dále pokračoval. Náklad na obilí přidělované římskému proletariátu činil r. 73 př. n. l. 10 milionů sesterciů, r. 63 př. n. l. 30 milionů, r. 56 př. n. l. 40 milionů a r. 46 př. n. l. 76 800 000 sesterciů. Caesar sice dosáhl zakládáním nových kolonií toho, že počet osob živěných na účet státní pokladny snížil — z 320 000 na 150 000 —, ale již za Augusta bylo na státní útraty živeno opět více lidí, a to 200 000.¹⁸⁾

Změny v hospodářském a sociálním životě se musily projevit i v životě politickém. Císařství učinilo totiž konec městskému státu, jakým Řím po celou dobu republiky ve své podstatě zůstával. Bylo zejména nutno vyrovnat se nějak s provinciemi, které se staly součástí říše a které také Itálii svým hospodářským významem převyšovaly. Proto se stala politika vydírání provincií hrozbou pro samu existenci římské říše. Jedině promyšlenou explotací, a nikoli kořistnickým vysáváním provinciálních zdrojů mohl Řím udržet svou světovládu. Jsou známa slova císaře Tiberia, že má dobrý pastýř svá stáda jen stříhat, nikoli dít,¹⁹⁾ a ta zásada velmi přispěla k utužení i k rozkvětu římské říše za principátu.

Vláda Augustova znamená velký přelom ve vývoji antického světa. Jeho principát a nová, lepší organizace římské říše pomohla zajistit na několik století jednotu antického světa, seskupeného kolem Středozemního moře. Dalšímu hospodářskému rozvoji dala tato jednotu nové podmínky, až do té doby vlastně neznámé. Už tu nešlo jen o sousedské styky a o rozvoj místní, nýbrž o vzájemné přibližování a pronikání, zkrátka lze tu vidět celkovou a mnohostrannou syntesu.

Italské statky přestaly být uzavřeným a soběstačným celkem již v posledních stoletích republiky. Cato sice prohlašuje, že má hospodář raději prodávat než kupovat,²⁰⁾ a také Varro radí, že se zásadně nemá kupovat nic z toho, co lze na statku vypěstovat nebo vyrobit,²¹⁾ avšak přece můžeme z pramenů vyčíst, že soběstačný *oikos* nebyl cílem, nýbrž spíše nezbytnou nutností v těch oblastech, kde nebylo v blízkosti měst ani vesnic.²²⁾

Organizace velkostatkářské výroby vedla za příhodných podmínek sama

¹⁷⁾ Napsledy B. Łapicki, *Poglady prawne*, str. 32.

¹⁸⁾ A. Ranovič, *Vostočnyje provincii*, str. 13.

¹⁹⁾ Sueton. *Tib.* 32, 2.

²⁰⁾ Cato, 2, 7 *patrem familias vendacem, non emacem esse oportet*.

²¹⁾ Varro, *r. r.* I, 22.

²²⁾ *Ibid.* I, 16.

o sobě k tomu, že byla chápána výhodnost hospodářské směny. Již Cato pokládal za výhodné vyrábět na statku jen drobnější řemeslnické výrobky, kdežto oděv i jiné zboží se kupovalo.²³⁾ Nejčastěji se zboží vyměňovalo mezi městem a venkovem; venkov dodával zemědělské produkty, města řemeslnické výrobky. Na velké vzdálenosti se sice obchodovalo vždy s přepychovým zbožím, ale do Itálie, a především do Říma, se také dováželo z provincií množství produktů hromadné spotřeby, hlavně obilí. Doprava zůstávala však v té době pořád obtížná a pomalá. Na vůz bylo možno naložit jen malý náklad, a nadto vůz urazil za den jen nevelkou vzdálenost. Výhodnější byla doprava po vodě, a také se jí hojně využívalo. Ovšem lodí se musely držet pořád poblíž pobřeží, a tím byla i prodlužována dráha, i stupňováno nebezpečí, že loď při bouři ztroskotá.²⁴⁾

Vzhledem k tomu, že se dováželo z provincií do Itálie laciné obilí, obraceli se majitelé italských vill k těm produktům, po kterých byla v nejbližších městech vždy poptávka. Zakládaly se vinice, a také chov dobytka nebyl omezen, kdežto obilí se pěstovalo namnoze jen potud, aby se kryla vlastní potřeba. Italští statkáři těžili nejvíce z toho, že byla italská půda osvobozena od povinných dodávek, ale právě to vedlo v Itálii k hospodaření extensivnímu. Je proto příznačné, že většina zdokonalených výrobních nástrojů byla vynalezena v provinciích. V Africe bylo uvedeno do provozu jakési mláticí zařízení (*tribula*),²⁵⁾ a v Gallii došel k uplatnění nový druh pluhu s koly, který tím, že obracel hroudy a zorával plevel, znamenal podstatný pokrok.²⁶⁾ Také žňové práce byly nejdříve ulehčeny v Gallii, neboť tam začali používat jakéhosi primitivního žacího stroje.²⁷⁾ E. Ciccotti má za to, že bylo dále v Gallii, tj. na území dnešní Francie, zdokonaleno štěpování révy použitím speciálního nebozezu;²⁸⁾ ale jeho název *tereбра gallicana*²⁹⁾ se může vztahovat k Popádi, k někdejší to Gallii Předalpské.

To, že k hlavním vynálezům došlo v provinciích, a nikoli v Itálii, nebyla náhoda. Konkrétně v Gallii nebylo v době, kdy se tato země stala římskou provincií, otroctví ještě plně rozvinuto. Vyplývá to z Caesarových údajů o tamější klientele a o zadlužení chudého lidu, což připomíná ten stav v Římě, kdy tam nabylo svého vrcholu *nexum*, tj. dlužní závazky, zaručené osobní svobodou dlužníkovou. Římské výboje, provázené stavbou silnic, které uváděly nejrůznější části Gallie do stále těsnějšího spojení s obchodními centry, nutily rozšiřovat ornou půdu na úkor lesů a bažin, a to v době co nejkratší. Zvyšování produktivity práce si vynutily také dodávky, které zatěžovaly tamější půdu, a relativní nedostatek pracovních sil způsobil, že se hledalo východisko v mechanických pomocných prostředcích. Jejich použitím se spořilo jak časem, tak pracovními silami.³⁰⁾

Itálie nepociťovala v prvním století principátu ještě nedostatek pracovních

²³⁾ Cato 2, 3; 135; Plutarch. Cato Maior 4.

²⁴⁾ Srov. B. Mendl v Dějinách lidstva, II, str. 653 nn.

²⁵⁾ Serv. ad Georg. I 164 Tribulaque genus vehiculi omni parte dentatum, unde teruntur frumenta, quo maxime in Africa utebantur. — Popis podává J. Hörle, PWRE, VI A, s. v. Tribula, sl. 2426 nn.

²⁶⁾ Podrobnější výklad o tom podává A. P. Každán, VDI, 1953, č. 3, str. 80 n.

²⁷⁾ Plin. Nat. hist. XVIII, 296.

²⁸⁾ E. Ciccotti, Der Untergang der Sklaverei, str. 132.

²⁹⁾ Colum, de arb. 8, 4 nos rursus terebram, quam gallicanam dicimus, huic insitioni aptavimus; ea excavat nec urit, quia non scobem, sed ramenta facit.

³⁰⁾ Srov. E. Ciccotti, uv. dílo, str. 132 n.

sil, a důvod, proč poklesla výnosnost italského zemědělství, neviděli antičtí autoři v nedostatku otroků, nýbrž v jejich nadbytku.³¹⁾ Proto se také v Itálii jen málo a pomalu uplatňovaly ty vynálezy, o nichž jsem se právě zmínil. Dodal bych ještě to, že se tam také dlouho užívalo ručních mlýnů,³²⁾ ačkoli již v době římské republiky pozdravil řecký básník Antipatros vynález vodního mlýna jako osvoboditele otrokyň a obnovitele zlatého věku.³³⁾

Právě proto, že nechápali antičtí lidé nové vynálezy jako prostředek ke zvýšení výroby zboží a k získání peněz, nedošlo k většímu využití techniky. Výroba nevytýčila tento úkol před technickými odborníky. Spotřeba širokých mas lidu měla podřadnou úlohu i pro italské velkostatkáře, jejichž cílem nebyl ostatně vzrůst výroby zboží, nýbrž záliba v přepychu.³⁴⁾ Řím byl zásobován cizím obilím, za principátu hlavně obilím egyptským. Italská latifundia nebyla nikdy s to uživit početné obyvatelstvo hlavního města, a v Římě to namnoze nebrali ani v úvahu. Italské velkostatky produkovaly ovšem maso a zejména víno. Již císař Domitianus pokládal za nutné vydat nařízení, kterým se značně omezovalo pěstování vína v provinciích.³⁵⁾ Chtěl tak dosáhnout v říši větší produkce obilí,³⁶⁾ a snad se tím také mělo udržet monopolní postavení Itálie v produkci vína; trvalého úspěchu však toto nařízení nemělo.

Přesto nebylo v I. stol. n. l. italské zemědělství ještě zdaleka v úpadku. Byly sice kraje, které trpěly již po staletí vyliďněním a špatným obděláváním půdy, jako např. Apulie,³⁷⁾ ale byly také oblasti, které neobyčejně vzkvétaly. Především to bylo území mezi Pádem a Alpami,³⁸⁾ dále pak úrodná Kampanie a pruh země severně od ní. Tam rostla nejušlechtilejší vína, falernské, massické a caecubské, vyvážená v prvním století principátu dokonce i na Východ. Také jiné italské oblasti se proslavily svou vinnou révou, a jako celek vynikala Itálie v té době úrodností. Podle Columelly nebylo žádné jiné země na světě, v níž by tak snadno zdomácněly cizí plodiny.³⁹⁾ A přece si týž autor nejvíce stěžuje, jak je úrodná italská půda zanedbávána. „Častokrát slyším,“ píše hned v úvodu svého spisu O zemědělství, „předáky naší obce vinit hned neplodnost polí, hned nestálé počasí, působící již po dlouhý čas škodu úrodě, a slyším také některé muže, kteří chlácholí tyto nářky jakoby jistým výpočtem, poněvadž myslí, že je přílišnou úrodností předešlého věku zcela vysílena a zemdlena a že není s to poskytovat lidem s dřívější štedrostí výživu. O těchto důvodech já najisto tvrdím, že jsou daleko pravdy. Ani se nesmí soudit, že byla přirozenost prsti, kterou obdařil onen první Stvořitel světa trvalou úrodností, zasažena neplodností jako nějakou nemocí, ani nemá rozumný člověk věřit, že by jako člověk zestárla země, jejímž údělem je božské a věčné mládí a jež byla nazvána společnou rodičkou všech, protože také vždycky všechno zrodila a v budoucnu má rodit. A dále se nedomnívám, že by se nám tohle stávalo špatným podnebím, nýbrž spíše naší

³¹⁾ Srov. J. M. Stajerman, VDI, 1951, č. 2, str. 95.

³²⁾ Srov. A. P. Každan, VDI, 1953, č. 3, str. 82.

³³⁾ Anthol. Palat. IX 418; Vitruv. X 5; Strabo XII 30, 556; srov. též K. Marx, Kapitál, I, str. 435 n.

³⁴⁾ Srov. A. Ranovič, Vostočnyje provincii, str. 12.

³⁵⁾ Sueton. Domit. 7, 2.

³⁶⁾ Hodnocení tohoto Domitianova nařízení podává M. Rostovtzeff, Ges. u. Wirt., I, str. 166.

³⁷⁾ Srov. Seneca, Epist. ad Luc. 87, 7 in desertis Apuliae.

³⁸⁾ Tacit. Hist. II 17 Florentissimum Italiae latus, quantum inter Padum Alpesque camporum et urbium.

³⁹⁾ Colum. III 8; srov. Plin. Nat. hist. XIV 1.

chybou, protože jsme zemědělství, kterým se z našich předků nejlépe zabýval každý nejlepší, vydali napospas právě těm nejhorším otrokům, takřka jako katům.“⁴⁰⁾ — „A tak v tomto Latii, v Saturnově zemi, kde naučili bohové své potomstvo vzdělávat pole, tam nyní dáváme pole v dražbě do nájmu, takže se nám dovází obilí ze zámořských provincií, abychom netrpěli hlad. Také hrozny sklízíme z Kykladských ostrovů a z krajín baetických a gallských. A není divu, když se veřejně připouští a potvrzuje mínění již obecné, že je zemědělství špinavou prací.“⁴¹⁾

Italské zemědělství začalo tedy již v prvním století principátu prožívat krizi, a to vinou tehdejších výrobních vztahů. Vážným důvodem, proč italské zemědělství stagnovalo, bylo ovšem to, že římstí statkáři neměli mnoho chuti do svých pozemků investovat. „Ať se zdá pošetilé,“ píše Plinius Starší, „co staří jednohlasně vyslovili, a snad bez důkladného posouzení neuvěřitelné, že nic neprospívá méně než nejlépe vzdělávat pole.“⁴²⁾ — „Jak tedy mají být pozemky nejužitečněji vzdělávány? Podle výroku ovšem: *malis bonis*. Je však záhodno bránit předky, kteří zajišťovali svými radami živobytí. Neboť když říkali ‚špatnými způsoby‘ (*malis*), chtěli rozumět ‚nejlacinnějšími‘, a bylo jejich největší starostí, aby to bylo s nákladem co nejmenším.“⁴³⁾ Škodlivost rozšířeného názoru, že se z půdy vytěží nejvíce tak, že se do ní co nejméně investuje, vysvětluje výstižně Columella, opíraje se nikoli o nějaké výroky předků, nýbrž o vlastní zkušenosti. „Lidé se většinou pachtí za přítomným ziskem co možná nejučtějším, nestarají se o budoucnost, ale jako by žili jen pro dnešek.“⁴⁴⁾ Columella sice podával návod, podle kterého bylo možné dosáhnout pěkných a trvalých výsledků, ale ten se v jeho době v Itálii uplatňoval v měřítku poměrně nepatrném. O výtěžek měl totiž zpravidla zájem pouze majitel půdy, a jen tehdy, když sám svůj statek řídil, přinášela mu metoda, doporučená Columellou, žádané ovoce. Jestliže však byl statkář vzdálen, jak se dalo velmi často z důvodů politických i jiných, jestliže to byl člověk bezstarostný, málo činný a energický, začalo jeho hospodářství upadat.⁴⁵⁾ A tak se stále a stále jasněji ukazovalo, že je výhodnější dávat pozemky do nájmu, než je ve velkém měřítku obdělávat ve vlastní režii. Odtud se pak za specifických antických hospodářských a sociálních poměrů vyvinul, jak je známo, kolonát.

Drobné zemědělské usedlosti, které se ocitly na konci republiky a na počátku císařství ve velmi kritické situaci a v některých oblastech vůbec vymizely, začaly se brzy objevovat znovu. Nebyly to však již usedlosti, které vzdělával sám vlastník, nýbrž šlo o pozemky najaté. Pachtýři byli lidé svobodní a měli nezřídka jednoho nebo několik otroků, ale především pracovali sami se svou ženou a dětmi. Byli ovšem i nájemci, kteří dávali vzdělávat najatou půdu svými otroky. Columella je nazývá *coloni urbani* a výslovně před nimi varuje, poněvadž se dovedli ohradit proti požadavkům majitele půdy.⁴⁶⁾ Columella sice také radí, aby jednal statkář se svými drobnými pachtýři vlídně a aby na nich nevymáhal přísné dodržování výše a termínu splátek. Spíše se

⁴⁰⁾ Colum. I, praef. 1—3.

⁴¹⁾ Colum. I, praef. 20.

⁴²⁾ Plin. Nat. hist. XVIII 36.

⁴³⁾ Ibid. XVIII 39.

⁴⁴⁾ Colum. III 3.

⁴⁵⁾ M. J. Sergejenco, VDI, 1953, č. 3, str. 75 n.

⁴⁶⁾ Colum. I 7, 3 n. peiores tamen urbanum colonum, qui per familiam mavult agrum quam per se colere. Saserna dicebat ab eiusmodi homine fere pro mercede litem reddi.

má podle něho hledět na to, aby byla řádně obdělávána půda, „neboť tam, kde se čile vzdělává pole, je většinou zisk . . . , a proto se pachtýř neodvažuje žádat o slevu“.⁴⁷⁾ Dovídáme se však i o takových statkářích, kteří od svých pachtýřů nájemné bezohledně vymáhali, zabavovali jim pracovní prostředky a tak zbídačovali nejen je, nýbrž ruinovali i svůj statek.⁴⁸⁾ *Reliqua colonorum* (nedoplatky pachtýřů) se začínají objevovat stále častěji,⁴⁹⁾ a statkáři většinou marně hledali nějaký vhodný způsob, jak by získali plné nájemné. Ba již kolem r. 100 n. l. ztráceli někdy pachtýři i víru, že by mohli své dluhy vůbec kdy zaplatit, a začali dokonce někdy upadat do úplné bezstarostnosti a nečinnosti. Plinius Mladší, jenž o takovém stavu píše,⁵⁰⁾ hledá východisko v tom, že se rozhodl od svých nájemců vybírat nájemné nikoli v penězích, nýbrž v naturáliích. „To však vyžaduje velké důvěry, bystrých očí a četných rukou,“ poznamenává dále, neboť pokládal při této reorganizaci za nutné určit zvláštní *operis exactores* (dozorce nad polní prací) a *custodes fructibus* (hlídače plodin).⁵¹⁾ Objevuje se zde tedy podobná kontrola, jaká musila být při práci otroků, a této kontroly a vůbec své finanční převahy využívali bohatí vlastníci půdy k tomu, aby si k sobě své pachtýře, lidi osobně svobodné, připoutali a učinili je na sobě zcela závislými.⁵²⁾

Práce pachtýřů-kolonů začala již v I. stol. n. l. znenáhla nahrazovat práci otroků, ale nikterak ji ještě nevytlačila. Statkáři totiž pronajímali leckdy jen okrajové části svých pozemků, kdežto půdu poblíž villy, zejména vinice, vzdělávali dále jejich otroci pod dozorem villicovým. Otrokářské výrobní vztahy zůstávaly ještě dlouho základní formou v zemědělské výrobě, ale přesto je nutno konstatovat, že všechna svědectví Senecova, Petroniova, Tacitova i Plinia Staršího o ohromných masách otroků, nacházejících se v moci soukromých osob, stejně jako nápisy z kolumbarií Volusiů a Statiliů, se přece jen vztahují k první polovině I. stol. n. l.⁵³⁾ Za vlády císařů julsko-klaudijského rodu zůstával tedy otrokářský způsob výroby ještě na svém vrcholu, třebaž už jevil známky blížící se krize, jež se projevovaly hlavně nesmírnou koncentrací pozemků. V tomto směru je — máme-li na zřeteli jen přední *scriptores rei rusticae* — příznačné už to, že Cato bere ve svém spise zřetel jen na statky menšího rozsahu, Varro si kromě nich všímá také velkostatků, kdežto Columella píše takřka jen pro majitele velkostatků.⁵⁴⁾

Někteří císařové postřehli, jak se zdá, velmi dobře tento neblahý vývoj italského zemědělství a pokoušeli se podporovat drobné rolníky. Nerva dal dokonce kupovat pozemky za tím účelem, aby je přidělil nemajetným občanům,⁵⁵⁾ ale nápravy tím nedosáhl. Hospodářský vývoj byl totiž silnější než všechno úsilí vlády. Nejdůležitějším momentem byla, jak píše M. Rostovcev,⁵⁶⁾ emancipace provincií; tu nejen nebylo možno odstranit, nýbrž nebylo to ani

47) Ibid. I 7, 1 n.

48) Plin. Epist. III 19, 6 n.

49) O. Seeck, PWRE, IV, sl. 489.

50) Plin. Epist. IX 37, 2.

51) Ibid. IX 37, 3 n.

52) Pěknou ukázkou klientského poměru pachtýřů k majiteli pozemku je Martialova báseň III 58. M. J. Sergejčenkova věnovala jejímu rozboru článek ve VDI, 1949, č. 2, str. 56—59.

53) Srov. J. M. Štajerman, VDI, 1950, č. 3, str. 72.

54) Srov. H. Gummerus, Der röm. Gutsbetrieb, str. 77.

55) Cass. Dio LXVIII 2, 1; Plin. Epist. VII 31, 4; CIL VI 1548 = Dessau ILS 1019; Dig. XLVII 21, 3, 1.

56) M. Rostovtzeff, Ges. u. Wirt., I, str. 164.

v zájmu říše. A protože se neřešily hlavní příčiny kritického stavu v italském zemědělství, pokračoval úpadek dále. Půda se stále více koncentrovala v rukou boháčů, neboť renta z polí se pořád pokládala za nejjistější a nejčestnější důchod.

V prvním století n. l. převládala zcela ještě antická otrokářská forma vlastnictví. Projevovala se neomezenou mocí pána nad bezprostředním výrobcem, tj. otrokem, ale omezenou mocí nad základním výrobním prostředkem — půdou. To omezení vyplývalo z městské organizace, neboť zámožná municipální vrstva, *decuriones*, měla vždy vzhledem k svému městu značné povinnosti. V jejím zájmu bylo také to, aby se městská svobodná chudina příliš nesbližovala s otroky, které municipální zemědělci vlastnili. A tak i municipální svobodný lid, byl-li podporován svou obcí, žil ve větší nebo menší míře z práce otroků. Jinak bylo ovšem antické otrokářské hospodářství na městské organizaci zcela nezávislé. Římský hospodář (*pater familias*) byl totiž nejen pánem svých otroků, nýbrž stával se de facto i pánem námezdních dělníků, poněvadž se na ně hledělo také jako na členy čeledi (*familia*). Podle „familie“ se vytvářela *collegia* drobných lidí, a k otrokářské rodině se nezřídka přirovnával i stát. Bylo tomu tak proto, že se se vznikem nových měst v provinciích rozšiřoval také otrokářský řád, a jeho existence byla těsně spjata i s otrokářskou rodinou, i s městskou organizací. V otrokářském hospodářství dosáhla totiž největší produktivity antická *villa*; její přednost spočívala především v tom, že umožňovala uskutečnit prostou kooperaci a nejlépe organisovat práci otroků.

Avšak v římské říši doby císařské neexistovalo jen otrokářské vlastnictví. Zejména v provinciích, a to i v provinciích romanisovaných, zůstávaly stále oblasti, které nebyly přičleněny k městskému území, a stále se v nich proto uchovávaly přežitky prvobytně pospolného řádu. Ten se ovšem rychle rozkládal působením nově zakládaných měst, kolonií, takže se místní obyvatelstvo začalo záhy a rychle diferencovat na třídu otrokářskou a na třídu vykořisťovaných otroků a polosvobodných lidí. Když pak dospěl rozklad prvobytně pospolné společnosti k určitému stupni, přeměňovalo se vesnické nebo kmenové území samo v město se všemi jeho antickými rysy. Tu a tam existovali také otroci, kteří náleželi celé občině, a tím se uchovávala patriarchální forma otroctví. Ta byla za rozkvětu otrokářského řádu málo nápadná i v provinciích, ale jakmile došlo k jeho krizi, začala mít opět větší význam.

Důležité bylo také vlastnictví reprezentované velkostatky, které byly vyňaty z municipálního území, tj. byly nezávislé na městu. Na těchto velkostatech se nemohlo od samého začátku jejich existence užívat jen práce otroků, a to už pro jejich rozlohu. Na jejich území byly vesnice, jejichž všichni obyvatelé musili pro velkostatkáře pracovat, a brzy se tam ve velkém počtu uplatnili i kolonové, kteří byli buď potomky drobných nájemců, anebo klientů a znevolaňovaných dlužníků.⁵⁷⁾

Nejrychleji se však kolonátní vztahy vyvíjely na velikých císařských doménách, hlavně v Africe. Tato latifundia byla nejen nezávislá na městském zřízení, ale byla vůbec vyňata z celkové státní administrativy, a *procurator* císařského velkostatku býval tak mocným pánem, že se místní správa neodvažovala zasáhnout ani tehdy, jednal-li proti zákonu. Na císařských velkostatech, které měly mnohde v provinciích rozlohu celých dřívějších států, vzni-

⁵⁷⁾ Srov. J. M. Štajerman, Krizis rabovlaďčeskogo stroja, str. 26—48.

kaly jakési stanovy (*lex, condicio*), ve kterých byly vytčeny povinnosti zemědělců, a ty se stávaly jakýmsi základem pro šíření svobodného nájmu čili raného kolonátu. Jeden takový statut, *lex Manciana*, je dosvědčen již v I. stol. n. l., ale máme také doklady, že byly tyto statuty záhy přestupovány mnoha velkonájemci. Ti totiž násilně donucovali zemědělce setrvávat na polnostech, které obdělávali, a tak připravovali postupně jejich znevolňování.

Rozšiřování kolonátních vztahů bylo prvním vážným projevem krize otrokářského řádu. Otrokářský způsob výroby se přežil, a proto se hledaly nové formy. Kdežto ve východních provinciích se pokračovalo více méně ve starých tradicích, vyšlo se na Západě, konkrétně v Itálii, ze svobodného nájmu a z opětovného uplatnění drobných zemědělských celků v hospodářském životě, ačkoli již nešlo o drobné vlastníky půdy. Tím se také stalo, že se již v žádné západní provincii nerozšířil tak vyhraněný otrokářský způsob výroby, jako tomu bylo v Itálii na konci republiky a na začátku principátu.

Změnu, k níž došlo v italském zemědělství v druhém století principátu, totiž rozšíření svobodného nájmu, si tedy vynutily samy tehdejší hospodářské a sociální poměry. A tu je jedna z nejobtížnějších otázek, které zatím nemůže historická věda uspokojivě vyřešit; jde o to, kde bylo možno pachtýře nalézt. Kdybychom uznali, že byli drobní italští rolníci v posledním století republiky a na začátku principátu zcela vytlačeni ze svých usedlostí a že byla v zemědělství svobodná práce zcela vytlačena prací otroků, nemohli bychom asi vůbec tu otázku zodpovědět. Avšak úplné vymizení drobných italských rolníků nelze uznávat. V jižní Itálii sice jejich počet velmi značně poklesl, zvláště v Apulii, Kalabrii a Bruttii, a také v Kampanii a Samniu se velmi snížil, ale ve střední Itálii a v Popádi představovali drobní zemědělci asi pořád většinu obyvatelstva. Byli to obyvatelé vesnic, vlastníci drobných usedlostí, pachtýři i nádeníci. Otázkou, pokud se drobní rolníci udrželi v Itálii v I. stol. n. l., se budu ostatně ještě zabývat v následující kapitole, kdežto tu věc, že bylo v II. stol. n. l. v Itálii mnoho drobných pachtýřů-kolonů, je možno pokládat za nepochybnou.

Velmi často se zdůrazňuje škodlivý vliv otrokářského způsobu výroby na italské hospodářství, a přitom se někdy takřka zapomíná, že otrokářský výrobní systém Itálii přes všechny své záporné stránky v leccems nemálo prospěl. Hlavně se to projevilo v rozkvětu řemesel, a to počínajíc již II. stol. př. n. l.

Průmysl v moderním slova smyslu v antice zajisté neexistoval. Nebylo strojů, a všechnu práci, i tu nejtěžší, musily vykonávat lidské ruce. Přesto však antika znala velké podniky, které produkovaly mnoho zboží, takže se často o starověkém průmyslu v odborné literatuře hovoří. Myslím, že toho slova můžeme užívat, nechápeme-li je arci příliš specificky, neboť jiný vhodný termín bychom asi v našem slovníku stěží našli. Ostatně také sovětští historikové starověku užívají často slova *промышленность*.⁵⁸⁾ Rozvoj tohoto otrokářského průmyslu a drobných řemesel byl podmíněn přílivem bohatství a otroků. Peníze bývaly sice investovány převážně do pozemků, anebo se jich užilo k obchodu a k lichvě, ale přece jen se nějaká část peněz vkládala do průmyslové výroby.

⁵⁸⁾ Užívá se tohoto termínu i v učebnicích; srov. např. V. N. D'jakov — S. J. Kovalov, *Istorija drevnego mira*, str. 646 aj.

Dalším důležitým faktorem byli otroci, zejména z hellenistického světa. Mezi otroky z Východu bylo totiž vždy nemálo zručných řemeslníků, a ti pozvedli italskou výrobu natolik, že mohla brzy konkurovat s vyspělými zeměmi hellenistického světa. Nápisné doklady ukazují, že bylo v Římě mezi řemeslníky dvakrát více otroků řeckého původu než otroků ostatních. Pokud pak jde o propuštěnce, zabývající se nějakým řemeslem, je dosvědčeno — opět nápisy —, že jsou $\frac{3}{4}$ všech jmen řecko-orientální. V ostatní Itálii nebyla sice v řemeslech převaha otroků z hellenistického světa tak značná, ale i tam mělo podle nápisů asi 60 % propuštěnců řecká jména.⁵⁹⁾

Hlavním exportním artiklem zůstávalo v Itálii v prvním období principátu arci pořád víno a olej, a hlavním konsumentem bylo bezpochyby vojsko. Kdežto Řecko a Malá Asie zásobovaly těmito produkty legie ve východní polovině říše, dodávala Itálie víno a olej do Podunají, Germánie, Británie a Afriky a zčásti též do Gallie a do Hispanie. Za principátu se pak Itálie zařadila do tehdejšího světového obchodu také svou průmyslovou produkcí a dodávala své výrobky hlavně provinciím méně vyspělým.⁶⁰⁾

Rozvojem italského průmyslu neutrpěl ovšem dovoz zboží z Východu na Západ, naopak v době principátu velmi rozkvetl. Z Egypta se dovážely do Itálie skleněné výrobky, lněné látky, papyrus a výrobky zlatnické, z Malé Asie vlněné látky a výrobky z oceli, ze Sýrie látky barvené nacheť a skleněné zboží, z ostatního Orientu látky lněné, bavlněné i hedvábné a mimoto přepychové zboží všeho druhu. Poptávka po tom všem byla především v Římě, v němž bylo soustředěno největší bohatství té doby.⁶¹⁾

Mnoho řemeslníků pracovalo sice v Římě a v Itálii nikoli pro obchod, nýbrž v rámci hospodářsky více méně uzavřeného hospodářství, ale přece se záhy vyvinuly i dílny, v nichž se vyrábělo zboží. Vytvořila se centra výroby jednotlivých odvětví, a to podle toho, kde byl vhodný materiál, a pak podle odbytiště.

Pro zlatnictví a klenotnictví byl přirozeným střediskem Řím, jak o tom svědčí nápisy. Kvetlo tam, jak se zdá, hlavně ciselérské umění. Proslulá *vasa Furniana*, *vasa Clodiana* a *vasa Gratiana* označuje Plinius⁶²⁾ jako *genera officinae*; tyto nádoby byly tedy vyráběny v dílnách Furniových, Clodiových a Gratiiových, a každá „firma“ si vytvořila vlastní typ nebo zvláštní techniku. Martialis připomíná ještě *argentum Septicianum*,⁶³⁾ z čehož lze soudit na podnik jakéhosi Septicia.⁶⁴⁾

Mědikovecké dílny nebyly v Itálii soustředěny na jednom místě. Literární prameny uvádějí Bergomum (severně od Pádu),⁶⁵⁾ z jihoitalských měst Tarent⁶⁶⁾ a Brundisium,⁶⁷⁾ ba i v Římě bylo podle těchto zpráv mnoho mědikovců.⁶⁸⁾ Všechny tyto údaje jsou potvrzeny i nápisy. Nejdůležitějším centrem

⁵⁹⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1508 n.

⁶⁰⁾ M. Rostovtzeff, Ges. u. Wirt., I, str. 58.

⁶¹⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1472 n.

⁶²⁾ Plin. Nat. hist. XXXIII 139; srov. též Martial. IV 39, 6.

⁶³⁾ Martial. IV 88, 3; VIII 71, 6.

⁶⁴⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1463.

⁶⁵⁾ Plin. Nat. hist. XXXIV 2.

⁶⁶⁾ Ibid. XXXIV 11.

⁶⁷⁾ Ibid. XXXIII 130; XXXIV 160.

⁶⁸⁾ Martial. XII 57, 6.

byla však Capua.⁶⁹⁾ V kampanských městech bylo nalezeno mnoho bronzového nádobí, opatřeného výrobními značkami, a badatelé mají za to, že také neznačkové nádobí, tam nalézané, bylo vyrobeno v Capuji.⁷⁰⁾

Střediskem železářské výroby byla města Comum, Sulmo⁷¹⁾ a Salernum.⁷²⁾ Suroviny dodávaly doly na ostrově Ilvě (dn. Elba), a to po celou dobu římského císařství.⁷³⁾ Kovářské dílny severoitalské dostávaly surovinu také z Norica.⁷⁴⁾

Centrem keramického průmyslu bylo od poloviny I. stol. př. n. l. město Arretium, v němž se vyráběla proslulá *terra sigillata*. Na druhém místě je město Puteoli, na třetím severoitalská Mutina.⁷⁵⁾ Hrnčířské dílny byly ovšem po celé Itálii. V Římě zásobil chudší obyvatelstvo prostým hliněným nádobím Mons Vaticanus.⁷⁶⁾ Z jiných měst, ve kterých byly hrnčířské dílny, si zaslouží zmínku Cumae, Surrentum, Hasta, Pollentia a Rhegium.⁷⁷⁾

Pro výrobu lamp' jsou doložena tři centra: Řím a okolí, Gallia Cisalpina a Kampanie.⁷⁸⁾ Pokud jde o cihelny, byly všude, kde byla vhodná hlína. Kromě cihel se v cihelnách vyráběly velké hliněné sudy (*dolia*) a amfory. Nejvíce cihelen bylo v okolí Říma, ale velké cihelny vznikaly i v těch oblastech, odkud bylo možno vyvážet výrobky do krajů, v nichž vhodné hlíny nebylo.⁷⁹⁾

Sklářská výroba, jež byla v Augustově době zavedena i s novou technikou lití do dutých forem podle sidonských a alexandrijských vzorů, se rovněž v Itálii uplatnila. Rozkvětu došla zejména v Kampanii, neboť u ústí řeky Vulturnu byl objeven vhodný bílý písek. Zda byla v Kampanii sklářská výroba soustředěna na jedno místo, není známo. Podle toho, že se našlo mnoho skleněných nádob v Pompejích, soudí se někdy na výrobu přímo v tomto městě, jinak je nápisně doložena „Sklářská ulice“ (*vicus vitriarius*) v Puteolech. Skláři jsou dosvědčeni i v Římě, a má se za to, že tam vzkvétalo především sklářství umělecké. Jako další centrum se připomíná Aquileia.⁸⁰⁾

Textilnictví⁸¹⁾ kvetlo pochopitelně v těch oblastech, ve kterých byl dostatek surovin, vlny a lnu. Chov ovcí byl rozšířen po celé Itálii, ale ve velkých rozměrech byla produkce vlny provozována zejména v Apulii, v Kalabrii a v Popádě. Tam se také nejvíce vzmohlo textilnictví. Proslulé jsou zvláště jemné látky tarentské, vyráběné z kalaberské vlny, kdežto v Apulii se vyráběly převážně hrubé látky kanusijské. Také v Parmě, na území Insubrů a Venetů, zejména v Pataviu, jsou dosvědčeny tkalcovny.⁸²⁾ To ovšem nebyly všude

⁶⁹⁾ Cato 135, 2 n.; Plin. Nat. hist. XXXIV 95; Horat. Sat. I 6, 118.

⁷⁰⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1463 n.

⁷¹⁾ Plin. Nat. hist. XXXIV 144 n.

⁷²⁾ Sil Ital. VIII 582.

⁷³⁾ Varro u Serv. ad Aen. X 174; Plin. Nat. hist. III 81; XXXIV 142; Rutil. Namat. I 351.

⁷⁴⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1464.

⁷⁵⁾ H. Comfort, PWRE, suppl. VII, sl. 1308—1318.

⁷⁶⁾ Srov. Iuvenal. VI 344; Martial. I 18, 2; XII 48, 14.

⁷⁷⁾ Plin. Nat. hist. XXXV 160, 165; Martial. XIII 110; XIV 102, 114, 157; Varro u Nonia 545, 2 M. (p. 874 L.); Apicius IV 131; V 203; VI 240; Tibull. II 3, 48; Stat. Silv. IV 9, 43.

⁷⁸⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1465.

⁷⁹⁾ Tamtéž.

⁸⁰⁾ Tamtéž, sl. 1465 n.

⁸¹⁾ Obsáhlé pojednání o tom napsal J. Linderski, Przegląd historyczny, XLVII, 1956, str. 253—288, a XLVIII, 1957, str. 24—37.

⁸²⁾ Odkazy na prameny viz u H. Gummera, PWRE, IX, sl. 1466 n.

samostatné podniky, ani nebyly koncentrovány jen v městech. Zdá se spíše, že byly ve značné míře součástí těch velkostatků, na kterých se chovaly ve velkém měřítku ovce.

O italském plátenictví je známo málo. Plinius tu jmenuje území mezi Pádem a Ticinem (*regio Aiana*), Retovium v Ligurii, okolí Faventie a zemi Paelignů.⁸³⁾ Dále jsou známy Cumae svým lnem, hodícím se k výrobě loveckých a rybářských sítí,⁸⁴⁾ a krajina při dolním toku řeky Tiberu.⁸⁵⁾ Zda se přímo v těch krajinách plátno tkalo, není sice prameny dosvědčeno, ale lze to předpokládat. Nápisně je doloženo plátenictví v Galli Zápádské.⁸⁶⁾

S textilnictvím souvisí ještě barvení látek. Nachové látky vycházely hlavně z dílen tarentských, ale připomínají se též menší střediska jako latinské Aquinum a picenská Ancona. V Puteolech se barvily nejen nachové, ale i azurové látky (*caeruleum*).⁸⁷⁾ Vcelku se může předpokládat, že byly barvířské dílny všude tam, kde byly velké tkalcovny. Doloženy jsou v Canusiu, v Parmě, v Pollentii i v Aquileji. Pokud jde o četné *purpurarii* z Říma, není jisto, zda to byli barvíři nebo prodavači nachových látek.⁸⁸⁾

Z ostatních průmyslových a řemeslných odvětví, která byla v antice zastoupena, je třeba zmínit se aspoň o stavebnictví a loďářství. Stavebnictví dosáhlo svého vrcholu v Římě; tam je např. dosvědčeno *collegium fabrum tignuariorum* (tesaři), jež mělo v II. stol. n. l. asi 1500 členů.⁸⁹⁾ Loďářství se soustřeďovalo pochopitelně v přístavních městech. Vlastní loděnice měla Ostia a Portus, Pisa, Ravenna a Genua.⁹⁰⁾

Kromě těchto odvětví výroby, v nichž byly v antické Itálii příznivé podmínky pro vznik velkých podniků, jsou ovšem v Itálii za doby principátu zastoupena všechna řemesla. Drobní řemeslníci pracovali doma anebo v domech těch lidí, kteří jim dávali nějakou práci. „Podomní“ řemesla byla rozšířena hlavně na venkově, kde byli k různým pracím najímáni cizí řemeslníci, svobodní i otroci.⁹¹⁾ Zejména zedníci, tesaři a kováři takto zpravidla pracovali. Mzdu mívali buď vyměřenu podle denní práce (*locatio conductio operarum*) anebo „od kusu“ (*locatio conductio operis*). Kdežto v pozdější době, jak je zřejmé z Diocletianova ediktu o nejvyšších cenách a mzdách, převládal zcela prvý způsob, měl v prvních stoletích principátu převahu způsob druhý; klasičtí právníci jej aspoň častěji připomínají.⁹²⁾ Domů byla nejčastěji práce zadávána tak, že zákazník donesl řemeslníkovi látku ke zpracování anebo vyčištění, např. vlnu k tkalcovi, utkanou látku ke krejčímu, oděv k valchári, drahé kovy a kameny ke zlatníkovi apod.

Avšak ani drobní řemeslníci nepracovali jen na zakázku a z přineseného materiálu, nýbrž přímo pro obchod. U větších dílen bývala obvykle také prodejna, kdežto drobní řemeslníci vystavovali a prodávali své zboží na trhu, zpravidla na vyhrazeném místě, anebo je nabízeli na ulicích i po domech.

⁸³⁾ Plin. Nat. hist. XIX 9. 13.

⁸⁴⁾ Ibid. XIX 10 n.; Gratt. Cyneq. 35.

⁸⁵⁾ Gratt. Cyneq. 36 nn.

⁸⁶⁾ CIL V 5923. 3217.

⁸⁷⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1467.

⁸⁸⁾ Tamtéž, sl. 1467 n.

⁸⁹⁾ CIL VI 1060. 9405. 10300. — Srov. J.—P. Waltzing, Corp. prof., I, str. 351.

⁹⁰⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1468.

⁹¹⁾ Varro r. r. I 16, 4 itaque in hoc genus coloni potius anniversarios habent vicinos, quibus imperent, medicos, fullones, fabros, quam in villa suos habeant.

⁹²⁾ H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1481.

Přitom vždycky neroznášeli své zboží sami, nýbrž dávali je kramářům (*institores, circitores*),⁹³⁾ a ti je nabízeli a prodávali obyvatelstvu venku na krámcích, nebo je také přinášeli k nahlédnutí do domů.⁹⁴⁾

Ve velkých i malých dílnách pracovali převážně otročtí dělníci. Literární prameny, zejména právnícké, to předpokládají jako samozřejmost. To, že se otroci poměrně jen zřídka objevují na nápisech, v podstatě nic nedokazuje. Otroek totiž, ať už sluha nebo dělník, jen málokdy dostal náhrobní nápis;⁹⁵⁾ otroci sice bývají často jmenováni v kolumbariích velkých rodin a v pohřebních kolegiích (*collegia funeraticia*), ale tam zase nebylo často uvedeno jejich zaměstnání, a pokud byli otroci členy různých korporací, bývalo jejich jméno uváděno v seznamu až na samém konci, nebo ani jmenování nebyli.⁹⁶⁾

Kromě otroků pracovali v dílnách také lidé svobodní, poněkud ovšem propuštěnci. Nezřídka se stávalo, že majitel dílny propustil otroka na svobodu, a to nejčastěji tehdy, když se ten otroek, měl-li *peculium*, fakticky sám vykoupil. Propuštěný otroek musil ovšem slíbit jisté *operae*, které si *patronus* vymínil. U řemeslníků to byly nejčastěji *operae fabriles*, tedy práce v oboru řemesla. *Patronus* jimi volně disponoval, mohl ty práce i odkázat,⁹⁷⁾ i pronajmout,⁹⁸⁾ takže propuštěnci byli často v témž postavení jako otroci, které jejich pán pronajal.

Propuštěnci se zpravidla nestyděli za své zaměstnání, i když to byl třeba obchod s kozími kůžemi,⁹⁹⁾ neboť jim nebyl život tak přízniv, aby je napadlo, že může být starost o denní obživu a manuální práce hanbou.¹⁰⁰⁾ Leckterý z propuštěnců zůstával pamětliv dob svého otroctví i tehdy, když si zařídil vlastní živnost, a docela se chlubil ve svém náhrobním nápise, že byl „člověk dobrý, laskavý, milosrdný a chudobný“.¹⁰¹⁾ Jiní propuštěnci však bohatstvím zpychli a zacházeli se svými otroky někdy až nelidsky. V literárních textech o tom máme nejeden doklad.

⁹³⁾ Dig. XIV 3, 5, 4 Sed etiam eos institores dicendos placuit, quibus vestiarii vel lintearii dant vestem circumferendam et distrahendam, quos vulgo circitores appellamus.

⁹⁴⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1481 nn.

⁹⁵⁾ V nápise CIL VI 9980 = Dessau ILS 7428 se přímo uvádí otrokova chudoba: Italiae, Cocceiae Phyllidis vestifcae, veixsit anneis XX. Acastus conservos pro pauperie fecit sua.

⁹⁶⁾ Srov. H. Gummerus, PWRE, IX, sl. 1506.

⁹⁷⁾ Dig. XXXVIII 1, 42.

⁹⁸⁾ Dig. XXXVIII 1, 25.

⁹⁹⁾ CIL IX 4796 = Dessau ILS 7542.

¹⁰⁰⁾ Srov. Cicero pro Sest. 98 Id quod est praestantissimum maximeque optabile omnibus sanis et bonis et beatis, cum dignitate otium.

¹⁰¹⁾ CIL VI 9545 = Dessau ILS 7602 ubei continentur ossa hominis boni misericordis amantis pauperis; srov. též CIL VI 8012 = Dessau ILS 8436 Vixi quam diu potui sine lite, sine rixa, sine controversia, sine aere alieno; amicis fidem bonam praestitui; peculio pauper, animo divitissimus. — J. M. Štajermanová spatřuje v náhrobních nápisech, ve kterých je zmínka o chudobě, skromnosti a práci, pronikání kynických idejí (VDI, 1949, č. 2, str. 64; srov. též Eos, XLVIII, 1956, 1, str. 507).